

Heterotoni un vārda nozīmes uztvere

Heterotonic Words and the Perception of the Word (Lexical) Meaning

Juris Grigorjevs

LU aģentūra „LU Latviešu valodas institūts”

Akadēmijas laukums 1, Rīga, LV-1050

E-pasts: jugrig@latnet.lv

Rakstā aplūkota heterotonu zilbes intonācijas loma vārda nozīmes uztverē un diferencēšanā. Literārās valodas trīs intonāciju (stieptās, krītošās un lautzās) saistība ar vārda nozīmi pētīta uztveres eksperimentā, kura materiālu veido valodnieces Rasmus Grīslies izrunas ieraksti. Eksperiments tika strukturēts divās daļās – 1. daļā tika pētīts, kā saknes zilbes intonācija ietekmē vārda nozīmes uztveri, bet 2. daļā tika noteikts, vai heterotona intonējums atbilst teikuma konteksta noteiktajai vārda nozīmei. Publikācijā analizēti literārās valodas divu intonāciju sistēmas (stieptā vs. nestieptā) respondentu atbilžu dati. Iegūtie rezultāti ļauj secināt, ka arī mūsdienu jaunieši spēj diferencēt vārda nozīmi pēc saknes zilbes intonācijas. Labāka vārda nozīmes uztvere tiek novērota ikdienas saziņā biežāk lietotajiem vārdiem (pareizu atbilžu ir vairāk par 80%). Retāk lietotu vārdu un vārdu, kuru saknes zilbes intonējums dažādās izloksnēs var atšķirties, nozīmes saistība ar zilbes intonāciju ir vājāka. Tā kā respondenti pārstāv izloksnes, kurās fonoloģiskā opozīcija pastāv tikai starp stiepto un nestiepto intonāciju, ir likumsakarīgi, ka krītošā intonācija no lautzās tiek šķirta nekonsekventi, kaut lautzās un stieptās intonācijas opozīcija tiek uztverta labāk par krītošās un stieptās intonācijas opozīciju. Nosakot heterotona intonējuma atbilstību teikuma konteksta noteiktajai vārda nozīmei, pareizo atbilžu procents ir ievērojami palielinājies, kas norāda, ka respondenti teikumā pamana vārda skanējuma neatbilstību teikuma saturam pat tajos gadījumos, kad izolēti izrunāta vārda nozīmes noteikšana pēc zilbes intonācijas ir sagādājusi grūtības.

Atslēgvārdi: heterotons, zilbes intonācija, vārda nozīme, uztveres eksperiments.

Latvijā, mainoties politiskajai, sociālajai un ekonomiskajai situācijai, jau kopš 20. gadsimta vidus ir palielinājusies gan iedzīvotāju migrācija valsts teritorijā, gan laulību skaits starp dažādu Latvijas novadu pārstāvjiem, kā arī latviešiem un cittautiešiem. Tas un arvien pieaugošā plašsaziņas līdzekļu pieejamība ietekmē reģionālo valodas paveidu stabilitāti, jo ikdienā notiek saskarsme ar visdažādākajiem runas paraugiem, kas kavē stabilas, agrāk aprakstītajām izloksnēm raksturīgas fonētiskās sistēmas izveidi. Var prognozēt, ka notiek pakāpeniska izlokšņu nivelēšanās. Kaut gan fonētiskā sistēma parasti pārmaiņām pretojas visilgāk, būtu tikai likumsakarīgi, ka minētajā 50–60 gadu periodā arī tā būtu mainījusies. Šajā publikācijā tiks ieskicēts, kā mūsdienu jaunieši uztver garo zilbju tonālā modulējuma jeb zilbes intonācijas saistību ar vārda nozīmi.

Pētījuma skaniskais materiāls, informanti un norise

Zilbes intonācija ir „patstāvīga prosodiska parādība, kuras noteicošie rādītāji ir pamattonis, intensitāte un kvantitāte un kura īstenojas, radot specifisku runas melodiju garajās zilbēs un veicot semantiski un gramatiski diferencējošu funkciju” (VPSV 2007, 459). Lai pētītu zilbes intonācijas saistību ar vārda nozīmi, tika nolemts izmantot materiālu, kur formas ziņā vienādu vārdu trijotnēs vai pāros vienīgi atšķirīgā intonācija būtu tā, kas signalizē par vārda nozīmi. Pētījuma¹ skanisko materiālu veido valodnieces Rasma Grīsles izrunātas heterotonu trijotnes un pāri, kas tika ierakstīti izolētā izrunā vai iekļauti atbilstoša satura teikumos.

Kas ir heterotoni?

1. Termina radītāja Rasma Grīse par šo terminu raksta: „Par *heterotoniem* esmu nosaukusi vārdus, kam leksiskā vai gramatiskā nozīme ir dažāda, bet kas fōnētiski atšķirīgs vienīgi ar zilbes intonāciju.” (Grīse 2008, 7)
2. Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīcā ir teikts, ka heterotons ir „viens no diviem vai vairākiem vienādi rakstāmiem atšķirīgas nozīmes vienas valodas vārdiem ar dažādu zilbes intonāciju” (VPSV 2007, 140).

Kā redzams, heterotonu skaidrojums nav gluži vienāds, jo vienā gadījumā par heterotoniem tiek nosaukti vārdi, kurus izrunā veido vienādi segmenti, t. i., skaņas, bet atšķirīgas suprasegmentālās vienības (zilbes intonācijas), turpretim otrajā gadījumā vārdiem jābūt arī vienādi rakstītiem. Šajā publikācijā heterotonu izpratne atbilst R. Grīsles definētajai. Heterotoni var tikt novēroti visā kāda vārda paradigmā (piem., zāle un zāle) vai tikai noteiktā locījumā vai vārda formā (piem., mīt un mīt).² Pētījumā izmantoti abu veidu heterotoni. Lai noteiktu zilbes intonāciju uztveri un to saistību ar vārda nozīmi, pētījums tika strukturēts divās daļās.

Pētījuma pirmajā daļā tika noteikts, vai respondenti spēj uztvert vārda nozīmi pēc intonācijas saknes zilbē. Šim nolūkam tika izraudzīti vārdu pāri un trijotnes, kuru izruna atšķirās tikai ar garās saknes zilbes intonējumu.

Heterotonu trijotnes:

- a) *logs* [luòks] ‘aile telpas apgaismošanai un vēdināšanai sienā’ – *loks* [luòks] ‘rokas ierocis šaušanai ar bultām’ – *loks* [luòks] ‘dārza sīpola stobrveida lapas’;
- b) *mīt* [mīt] ‘mainīt’ – *mīt* [mīt] ‘dzīvo’ – *mīt* [mīt] ‘griezt (*pedālus*)’.

Heterotonu pāri:

- a) *zāle* [zāle] ‘augi’ – *zāle* [zāle] ‘telpa’;
- b) *plāns* [plāns] ‘smalks, tievs’ – *plāns* [plāns] ‘karte’;
- c) *aust* [aúst] ‘darināt audumu’ – *aust* [aúst] ‘kļūst gaišs’;
- d) *dīgt* [dīkt] ‘laist asnus’ – *dīkt* [dīkt] ‘dūkt, gausties’;

¹ Pētījuma rezultāti sīkāk aprakstīti Jura Grigorjeva un Andra Remerta publikācijā „Latviešu literārās valodas intonāciju funkcionalitāte mūsdienās” (Baltu filoloģija XIII (2) 2004, 33.-50. lpp.).

² Parasti heterotoni radušies skanisku pārveidojumu rezultātā, tāpēc diahroniskā skatījumā starp šiem vārdiem ir atrodamas ne tikai intonāciju atšķirības vien.

e) **rūgt** [rūkt] ‘uzbriest’ – **rūkt** [rūkt] ‘radīt skaņas’;

f) **kārpa** [kārpa] ‘kašņā’ – **kārpa** [kārpa] ‘ādas izaugums’.

Veidojot audiomateriālu uztveres eksperimentam, jauktā secībā katrs no minētajiem heterotoniem tajā tika iekļauts četras reizes. Starp vārdiem bija 5 sekunžu pauzes, lai respondenti varētu atzīmēt savus atbildes variantus atbilžu lapās.

Tā kā var pieņemt, ka pēdējos gados latviešu valodas runātāju runā mazinās intonāciju stabilitāte, jo zūd teritoriālā norobežotība, ir pamats domāt, ka mūsdienās vārdu nozīmju diferencēšanā lielāka loma ir kontekstam. Lai pārbaudītu, vai respondenti spēj uztvert atšķirīgo sakņu zilbju intonējumu un tā saistību ar vārda nozīmi, daļa no pētījuma pirmajā daļā izmantotajiem heterotonu pāriem un trijotnēm tika iekļauti teikumos, kuru saturs nepārprotami norādīja uz heterotona nozīmi.

Katrs no **trejādi** intonētajiem heterotoniem [luôks], [lùoks] un [luðks] tika iekļauts teikumos:

- *Tas nebūt nav tīrs ..*
- *Pie sienas stāv šaujamaiss ..*
- *Rokā tam sīpola ..*

Katrs no **trejādi** intonētajiem heterotoniem [mît], [mit] un [mīt] tika iekļauts teikumos:

- *Tie domāja .. te zirgus.*
- *Vīņa .. šai namā.*
- *Viegli .. pedāļus.*

No **lauzti** un **stiepti** intonētiem heterotoniem teikumos tika iekļauts tikai viens heterotonu pāris – [plāns] un [plāns]. Katrs no šiem heterotoniem tika iekļauts šādos teikumos:

- *Tev deguns pavisam ..*
- *Rokās tam pilsētas ..*

Arī no **lauzti** un **krītoši** intonētiem heterotoniem teikumos tika iekļauts tikai viens heterotonu pāris – [aúst] un [aúst]. Katrs no šiem heterotoniem tika iekļauts šādos teikumos:

- *Jāsēžas pie stellēm ..*
- *Rīts jau ..*

Stiepti un **krītoši** intonētu heterotonu pāris [kārpa] un [kārpa] tika ievietots šādos teikumos:

- *Uz rokas tam neglīta ..*
- *Vista tik .. zemi.*

Eksperimenta audiomateriālā heterotoni norādītajos teikumos tika ievietoti gan atbilstoši, gan neatbilstoši teikuma saturam. Katrs teikums eksperimenta materiālā jauktā secībā tika iekļauts četras reizes. Starp teikumiem atbilžu atzīmēšanai tika atstātas 7 sekundes garas pauzes.

Uztveres eksperimentā 2004. gada pavasara semestrī kā respondenti piedalījās četrdesmit LU Baltu filoloģijas bakalaura studiju programmas 1. kursa studenti un viens Angļu filoloģijas bakalaura studiju programmas 3. kursa students. Atbilžu

anketās respondentiem bija jāsniedz informācija par viņu dzimšanas vietu un dzīvesvietu pirms studijām, tāpēc viņus nosacīti bija iespējams sadalīt pa izlokšņu grupām:

1. grupa – triju intonāciju apgabala pārstāvji (2 respondenti);
2. grupa – ležzemnieku divu intonāciju apgabala pārstāvji (31 respondents);
3. grupa – augšzemnieku dialekta nesēlisko izlokšņu pārstāvji (5 respondenti);
4. grupa – augšzemnieku dialekta sēlisko izlokšņu pārstāvji (3 respondenti).

Tā kā tikai 2. grupa skaitliski bija pietiekami liela, lai to uzskatītu par reprezentatīvu, vienīgi šīs grupas anketas tika izmantotas rezultātu apkopojumam un interpretācijai (Grigorjevs, Remerts 2004, 40–49).

Pētījuma 1. daļas rezultāti

Uztveres eksperimenta 1. daļā katrs attiecīgi intonētais heterotons tika atskatīts četras reizes. Ja respondents noteiktam heterotonam atbilstošo nozīmi bija pareizi noteicis četras vai trīs reizes, tika uzskatīts, ka atbilde ir **pozitīva**, t. i., respondentam attiecīgi intonēts heterotons saistās ar tam atbilstošo nozīmi. Ja noteiktam heterotonam atbilstošā nozīme bija pareizi atzīmēta tikai divas reizes vai mazāk, tika uzskatīts, ka atbilde ir **negatīva**, t. i., respondentam attiecīgi intonēts heterotons nesaistās ar tam atbilstošo nozīmi. Tā kā visi informanti bija ležzemnieku divu intonāciju apgabala pārstāvji, kur izlokšnēs tiek šķirta stieptā intonācija no nestieptās, bija paredzams, ka heterotonu pāros un trijotnēs pareizi tiks noteikta stiepti intonētā heterotona nozīme, bet informantiem būs grūtības, nosakot krītoši vai lauzti intonēto heterotonu nozīmes, jo izlokšnēs šo intonāciju sakrituma dēļ abus heterotonus izrunā ar vienu (lauztu vai krītošu) zilbes intonāciju.

Stieptās intonācijas šķiršana no nestieptās

Stiepti intonētā heterotona nozīmi pareizi noteica:

- 26 respondenti no 31 (84%) trijotnē [luōks] : [luōks], [lūoks];
- 3 respondenti no 31 (10%) trijotnē [mīt] : [mīt], [mīt];
- 27 respondenti no 31 (87%) pāri [plāns] : [plāns];
- 27 respondenti no 31 (87%) pāri [zāle] : [zāle];
- 16 respondenti no 31 (52%) pāri [kārpa] : [kārpa].

No eksperimenta rezultātiem redzams, ka lielākā daļa respondentu (vairāk par 80%) spējusi pareizi noteikt stiepti intonētā heterotona nozīmi. Sliktie rezultāti heterotonu trijotnē [mīt], [mīt] un [mīt] (tikai 10%) visticamāk skaidrojami ar to, ka heterotoni ar nozīmi ‘mainīt’ un ‘dzīvo’ tiek reti lietoti ikdienas saziņā, tāpēc apjukušie respondenti kļūdījušies arī stiepti intonētā heterotona nozīmes noteikšanā. Turklāt dažās izlokšnēs vārds ar nozīmi ‘mainīt’ tiek izrunāts nevis ar lauzto, bet stiepto intonāciju. Iespējams, ka vienota intonējuma trūkums ležzemnieku izlokšnēs ir bijis arī iemesls tam, ka heterotonu pāri [kārpa] un [kārpa] nav iegūts pārliecinošs rezultāts (tikai 52%). Tas saistīts ar to, ka vārds ar nozīmi ‘kašņā’ daļā ležzemnieku izlokšņu tiek izrunāts nevis ar krītošo, bet ar stiepto zilbes intonāciju.

Nestiepto intonāciju savstarpēja šķiršana

Kā jau bija paredzams, respondentiem grūtības sagādāja krītoši un lauzti intonēto heterotonu nozīmes noteikšana – 42% respondentu jauca vietām [luòks] un [lùoks] nozīmes, savukārt [mît] nozīmi pareizi noteica tikai 3%, bet [mìt] nozīmi – 6% respondentu. Līdzīga aina bija vērojama arī heterotonu pāros [àust] un [aùst], [dikt] un [dìkt], [rùkt] un [rûkt], kuros 74% respondentu (23 respondenti no 31) kļūdījās visu 3 nestiepti intonēto heterotonu pāru nozīmju noteikšanā. Krītoši un lauzti intonēto heterotonu nozīmes pareizi noteica neliels skaits respondentu:

- 2 respondenti no 31 (6,5%) pāri [àust] (ausa) : [aùst] (auda);
- 6 respondenti no 31 (19%) pāri [dikt] (dīca) : [dìkt] (dīga);
- 4 respondenti no 31 (13%) pāri [rùkt] (rūca) : [rûkt] (rūga).

Pētījuma 2. daļas rezultāti

Uztveres eksperimenta 2. daļā katrs teikums ar noteiktam saturam atbilstošu vai neatbilstošu heterotonu tika atskaņots četras reizes. Respondentiem bija jānorāda, vai heterotona intonējums atbilst teikuma saturam. Respondentu atbildes par pozitīvām tika uzskatītas tad, ja vismaz trīs no četrām reizēm heterotonu atbilstība vai neatbilstība kontekstam tika atzīmēta pareizi.

Stieptās intonācijas šķiršana no nestieptās

Stiepti intonētā heterotona atbilstību teikuma kontekstam pareizi noteica:

- 28 respondenti no 31 (90%) teikumā *Rokā tam sīpola loks* [luòks];
- 16 respondenti no 31 (52%) teikumā *Viegli mīt* [mît] *pedāļus*;
- 27 respondenti no 31 (87%) teikumā *Rokās tam pilsētas plāns* [plāns];
- 24 respondenti no 31 (77%) teikumā *Uz rokas tam neglīta kārpa* [kārpa].

Šie rezultāti ir ievērojami labāki par tiem, kas tika iegūti, nosakot heterotona intonācijai atbilstošo leksisko nozīmi.

Nestiepto intonāciju savstarpēja šķiršana

Teikumā *Pie sienas stāv šaujamaiss loks* tikai 45% respondentu kā pareizu uztvēra krītošo intonāciju vārdam [luòks], turpretim teikumā *Tas nebūt nav tīrs logs* lauzti intonēto [luòks] par pareizu atzina 97% respondentu. Tikai 3% respondentu pareizi noteica heterotona [mît] atbilstību teikuma *Tie domāja mīt te zirgus* saturam, bet 45% respondentu kļūdījās, nosakot visu trīs teikumu saturam atbilstošos heterotonus [mît], [mìt] un [mit]. 6,5% respondentu kļūdījās, nosakot heterotona [plāns] atbilstību teikuma *Tev deguns pavisam plāns* saturam. 19% respondentu teikumā *Vista tik kārpa* [kārpa] *zemi* krītošās intonācijas vietā par pareizu atzina stiepto, kas varētu būt saistīts ar stieptās intonācijas lietojumu šajā vārdā viņu izlokšanās vai samērā nelielo ilgumu atšķirību dažādi intonētajos vārdos. Vērtējot heterotonu atbilstību teikumam *Rīts jau aust* [àust] un *Jāsēžas pie stellēm aust* [aùst] saturam, tika iegūti šādi rezultāti:

- 2 respondenti no 31 (6,5%) visos gadījumos atbilstību noteica pareizi;
- 10 respondenti no 31 (32,2%) pareizi noteica viena heterotona atbilstību (9 – krītoši intonētā, 1 – lauzti intonētā);

- 19 respondenti no 31 (61,3%) kļūdījās abu heterotonu atbilstības noteikšanā kontekstam.

Secinājumi

1. Arī mūsdienās zilbes intonācijas spēj diferencēt vārda nozīmi. Vairāk par pusi pētījuma respondentu ir spējuši uztvert stieptās un nestieptās intonācijas opozīciju. Tā kā respondenti pārstāv divu intonāciju sistēmu, kurā nestieptā intonācija radusies krītošās un lautzās intonācijas sakrituma dēļ, ir likumsakarīgi, ka šo intonāciju šķīrums ir apgrūtināts.
2. Respondenti vislabāk ir uztvēruši lautzās un stieptās intonācijas fonoloģisko opozīciju. Heterotonu intonācijas saistība ar vārda leksisko nozīmi vislabāk tiek noteikta ikdienā bieži lietojamiem vārdiem. Heterotoniem, kuru saknes zilbes intonācija dažādās izloksnēs var atšķirties, vērojama lielāka neprecizitāte atbilstošās vārda leksiskās nozīmes noteikšanā.
3. Teikuma kontekstā heterotona intonējuma atbilstība vārda nozīmei tiek noteikta labāk nekā vārda nozīmes atbilstība noteiktai zilbes intonācijai izolētos vārdos. Iespējams, ka šādas respondentu reakcijas cēlonis ir uztveres eksperimentā izmantotie stimuli, kuri tika veidoti, mehāniski ievietojot vārdus no citiem teikumiem un oriģināltekumā nesaglabājot bijušā vārda intensitātes lielumus.

Literatūra

1. Grigorjevs, Juris, Remerts, Andris. 2004. Latviešu literārās valodas intonāciju funkcionalitāte mūsdienās. *Baltu filoloģija*. XIII (2). Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 33-50.
2. Grīšle, Rasma. 2008. *Heterotonu vārdnīca un heterotonijas pētījumi*. Rīga: Zinātne.
3. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca 2007*. Sast. Bušs O., Joma D., Kalnača A., Lokmane I., Markus D., Pūtele I., Skujiņa V. (red.) Rīga: LU Latviešu valodas institūts.

Summary

It is widely known that in Latvian the tonal modulation of the long syllable can be the only determinant of a word's meaning if a homophone is pronounced in isolation, i.e., without contextual information. This article briefly covers two topics – 1) correlation between the word meaning and its tonal modulation on the root syllable, 2) correlation between the tonal modulation of a heterotonic word with the contextual information about the meaning of that word provided by the sentence. The conclusions are drawn from the results obtained for the group of respondents representing speakers of the two-tone system (drawn vs. non-drawn) of the Standard Latvian.

It has been observed that the results from relating the tonal modulation of a word root to its meaning – with speakers distinguishing the drawn (also called – *level*) tone from the falling and the broken one (i.e., non-drawn) – strongly depended upon the word used in the experiment, whereas the words widely used in everyday speech have scored best. Expectedly, distinguishing the falling tonal modulation from the broken one was the most difficult task for this group of respondents and resulted in many wrong answers.

The second part of the experiment revealed that the perception of the tonal modulation appropriate for the given context was in some cases far better than associating the tonal modulation with the meaning of the word. From this it follows that even though the tonal modulation for at least half of the words used in this experiment has been perceived correctly and the respondents are familiar with it, they still have difficulties associating a particular tone with the right meaning.